

Микола ПЕТРУШЕНКО

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДНО-РЕСУРСНИМИ КОНФЛІКТАМИ В УКРАЇНІ

Досліджено конфліктний потенціал еколого-економічних проблем, пов'язаних із діяльністю довкола природних ресурсів в Україні. Проаналізовано чинники впливу на формування та пролонгацію, а також зміну форм природно-ресурсних конфліктів. Узагальнено елементи управління природно-ресурсними конфліктами. Запропоновано методичний підхід щодо економічного обґрунтування природоохоронних заходів унаслідок дії екологічних конфліктів.

Ключові слова: *природно-ресурсні конфлікти, еколого-економічні проблеми, формування, пролонгація, управління, економічна ефективність.*

Зв'язок економіки та природи, що оточує людину та є основою життєдіяльності і розвитку суспільства, має надзвичайно складний характер. Питання раціонального використання природних ресурсів, ефективності природокористування, а також охорони довкілля в контексті дослідження економічної діяльності мають супроводжуватися комплексним прийняттям управлінських рішень. Залежно від потенціалу прихованих протиріч природно-ресурсні проблеми та процес їх вирішення можуть мати значні наслідки не тільки для окремих суб'єктів економічної та природоохоронної діяльності, а й для всієї соціально-економічної сфери взаємовідносин.

На сьогодні в Україні напруженою є ситуація щодо можливого скасування мораторію на купівлю-продаж землі, пролонгації газової кризи, а також пов'язаної з нею енергетичної проблеми, екологічного та соціально-економічного відлуння Чорнобильської катастрофи, невирішеності численних питань, пов'язаних із природними рекреаційними ресурсами в Криму та Карпатах тощо. І хоча загальна проблема управління природними ресурсами практично не констатує виникнення гострих конфліктних ситуацій, проте вона нагадує годинниковий механізм вибухівки уповільненої дії.

Інакше кажучи, *ситуація* щодо природокористування та охорони довкілля в Україні протягом останніх десятиліть *загострюється* та все частіше набуває конфліктної форми. Варто зазначити, що вказана тенденція відображена у відповідних *наукових дослідженнях і публікаціях*. На основі узагальнення досвіду західних теоретиків екологічних конфліктів, починаючи з праць Томаса Гомера–Діксона [1; 2] в 1990-х рр., Гюнтера Бехлера та Курта Шпільмана [3] і фундаментальних робіт вітчизняної еколого-економічної науки, таких як “Економіка чистого повітря” Олега Балацького [4] та “Економічна оцінка природних ресурсів...” Костянтина Гофмана [5], українські економісти, зокрема Сергій Козьменко [6], Віктор Сабадаш [7], Євген Хлобистов [8] та ін., використовують переважно комплексний підхід до вивчення цієї проблематики, який охоплює аспекти економіки природокористування, природно-техногенної та природно-ресурсної безпеки, управління надзвичайними ситуаціями, економіки катастроф тощо. Проте постановка в центрі проблеми суспільних конфліктів саме

природних ресурсів як соціально-економічної категорії та об'єкта еколого-економічних досліджень, на наш погляд, має не менш важливе значення та *потребує* більш *поглибленого аналізу*.

Метою статті є актуалізація проблеми конфліктів, пов'язаних із діяльністю довкола природних ресурсів і довкілля, та обґрунтування необхідності управління ними в Україні.

У глобальній проблемі управління конфліктами, що пов'язані з використанням, охороною та відтворенням природних ресурсів і розглядаються на міжнародному, національному та регіональному рівнях, в Україні та Європі загалом ситуація порівняно ще не є критичною. Так, у світі за період із 1980-го року по теперішній час серед більш ніж 70-ти наймасштабніших екологічних конфліктів, пов'язаних із такими природними ресурсами, як земельні, водні, лісові, рибні ресурси, а також біорізноманіття, Європа має 5 конфліктів, у яких задіяні Великобританія, Греція, Норвегія, Росія, Словаччина, Туреччина, Угорщина та Франція. При цьому всі ці конфлікти, крім регіональних земельних конфліктів у Великобританії, за станом на 2006 р. під час дипломатичних переговорів вирішилися мирним шляхом. Водночас кількість конфліктів у Північній і Центральній Америці – 10, із них тривають 6; у Південній Америці – 10, тривають 3; Близькій Схід – 6, із них 3 активні; Південна Африка – 13, тривають 5; Центральна та Південна Африка – 9, із них діють 2; Азія та Океанія – 19, із них тривають 11 [9, с. 24–26].

Наразі ситуація довкола природно-ресурсних конфліктів в Україні характеризується наявністю насамперед локальних еколого-економічних проблем на всій території країни. Так, у Закарпатській області протягом видобування золота с. Мужієво зазнало значного забруднення важкими металами, наприклад, вміст свинцю у ґрунті та воді перевищує норму в 23 рази; у м. Калуш Івано-Франківської області внаслідок видобування калійних руд відбувається просідання ґрунту, що наражає на небезпеку місцеві поселення; в Дніпропетровській області в с. Довгівка джерелом радіації є занедбана уранодобувна шахта, а в с. Таромське на прилеглий території розповсюджується радіоактивний пил від захоронених відходів уранового виробництва внаслідок припинення подачі води для захисту хвостосховища; загострюється екологічна криза в с. Цекинівка Вінницької області внаслідок забруднення сусідньою Молдовою транскордонних вод Дністра; у м. Горлівка Донецької області шахта № 2, де раніше видобували кіновар, знаходиться в аварійному стані, що може призвести до потрапляння ртуті в русло Сіверського Дінця тощо [10].

Отже, загалом у контексті світових тенденцій загальну ситуацію щодо діяльності, пов'язаної з природними ресурсами, в Україні наразі можна охарактеризувати як потенційно конфліктну, тобто йдеться скоріше не про дію власне природно-ресурсних конфліктів, а про наявність певного конфліктного потенціалу екологічних, політичних, соціальних та інших проблем. Відповідно до аспектів концепції сталого розвитку, задекларованої в нашій державі на пріоритетних засадах, загальну проблематику у світлі дослідження суспільних конфліктів, зокрема природно-ресурсних, можна поділити на соціально-економічну та екологічну [11]:

– проблеми соціально-економічного розвитку: відсутність стабільності внаслідок зміни зовнішньоекономічної кон'юнктури; недосконалість правового забезпечення ресурсної та енергетичної політики; негативний динамізм внутрішніх чинників, таких як посилення втручання держави у розподіл фінансових ресурсів, непослідовність державної та регіональної економічної політики, відсутність помітного прогресу в проведенні структурних реформ, необґрунтованість окремих аспектів соціальної політики тощо;

– проблеми забезпечення якості довкілля, охорони та відтворення природних ресурсів: відсутність дієвих інструментів щодо зниження забруднення атмосферного повітря та руйнування озонового шару; недосконала політика і заходи у сфері обмеження та скорочення викидів парникових газів, адаптації та пом'якшення наслідків зміни клімату; неефективний механізм регулювання водними ресурсами в аспектах забруднення та радіаційного стану поверхневих вод, екологічного стану Азовського та Чорного морів тощо; недостатня дієвість інструментів зі збереження біорізноманіття, формування екомережі та розвитку природно-заповідного фонду; нагальність суттєвого перегляду державної політики та законодавства у сфері управління земельними ресурсами та охорони земель; необхідність удосконалення механізму регулювання діяльності щодо забезпечення ефективного використання мінерально-сировинної бази, геологічного контролю за вивченням надр, дозвільної діяльності у сфері використання надр тощо; недосконалість державного механізму забезпечення екологічної безпеки та ін.

Протириччя, що розглядаються в цьому дослідженні, криються власне в його об'єкті – природних ресурсах (водні ресурси, ґрунти, флора та фауна, мінеральні ресурси тощо), які одночасно є важливою частиною економічної системи та довкілля.

Як відомо, існують різні класифікації природних ресурсів, наприклад, за критерієм соціально-економічного призначення їх поділяють на виробничі та рекреаційні; за належністю до компонентів природи – на земельні, водні, лісові, мінеральні; за критерієм вичерпності – вичерпні та невичерпні ресурси. Невичерпні поділяються на відновні та невідновні. Останнє має найважливіше значення при дослідженні змісту природно-ресурсних конфліктів.

Відновні ресурси представлені флорою та фауною, земельними, лісовими та водними ресурсами. Для збереження природного балансу середовища, до якого належать відновні ресурси, необхідні процеси їх охорони та відтворення. Процес відтворення невідновних ресурсів (мінеральні, паливні та мінерально-сировинні ресурси) повільніший за процес їх використання. Якщо раціонально підходити до процесів використання невідновних ресурсів, то негативний вплив на екологію може бути мінімальним, а отже, ці ресурси та конфлікти, спричинені ними, мають переважно економічний характер.

Процес використання природних ресурсів може бути описаний як перехід від їх природного стану через період їх першого контакту з людиною в їх завершальну стадію. Це особливо важливо в контексті розуміння політики раціонального використання природних ресурсів, оскільки кожен із вказаних етапів містить у собі елементи потенційного конфлікту. Ян Сіммонс [12] визначив чотири підходи у вивченні процесу використання природних ресурсів:

– економічний, який відповідає економічному закону попиту та пропозиції. В рамках цього підходу головна увага зосереджена на тому, як суспільство намагається знайти відповідність попиту та пропозиції. Первинним питанням у цьому є ринкові сили, перш за все зростання виробництва для задоволення потреб зростаючого населення;

– морально-етичний підхід, згідно з яким вирішується питання, як людина повинна використовувати біосферу, кожен елемент якої розглядається як економічна, культурна чи естетична цінність;

– поведінковий, у межах якого досліджуються соціокультурні та психологічні імпульси, пов'язані з тим, як різні суспільства використовують їхні природні ресурси;

– екологічний підхід щодо використання природних ресурсів, у центрі якого знаходиться безліч взаємодій між біотичними та абіотичними компонентами біосфери.

Цей підхід ґрунтується на припущенні, що людські маніпуляції з природними ресурсами, а отже, й із екосистемами мають певні наслідки для довкілля. Життєво важливо, щоб ці наслідки не перетинали певні межі (асиміляційний потенціал) і не спричиняли серйозного дисбалансу в природі.

У роботі [13, с. 386–387] розглядається підхід, який є альтернативним традиційному процесу використання природних ресурсів, – процес природокористування в системі суспільного виробництва, розділений на етап формування природних ресурсів і етап процесу природоексплуатації (тобто власне процес використання природних ресурсів). Доводиться економічна доцільність зарахування до розряду природних ресурсів тільки тих елементів процесів природокористування, які, “виступаючи як потенційні споживчі вартості, не враховують свої зв’язки з природним середовищем. В той же час природні елементи (речовини, сили природи), позбавлені природних зв’язків у результаті суспільної праці, повинні бути віднесені до продуктів праці, зокрема, до природної сировини”.

Особлива увага приділяється поняттю “системних природних зв’язків”. При цьому деякі види природних ресурсів у процесі природоексплуатації не змінюють своєї сутності та зберігають системні природні зв’язки. Йдеться насамперед про невичерпні природні ресурси, зокрема орні землі. Проте потенційно в таких країнах, як Україна, в якій сільське господарство є стратегічним пріоритетом розвитку економіки, саме цей вид ресурсів пов’язаний із можливістю масштабних конфліктних ситуацій. Уже за станом на сьогодні через високий рівень сільськогосподарського освоєння території та використання недосконалих технологій у землеробстві набули значного розвитку ерозійні процеси. За даними в роботі [11, с. 144–145], “...лише внаслідок агротехнічного розпилення щорічно втрачається до 4-5 т/га ґрунту... Щорічне зростання площ еродованої ріллі в Україні досягає 60-80 тис. га.”

Загалом, за результатами порівняльного оцінювання конфліктності проблем, пов’язаних із відновними та невідновними ресурсами в Україні, розкритих у роботах [7–11; 14], можна зробити попередній висновок про те, що найвищий конфліктний потенціал мають еколого-економічні проблеми, пов’язані із земельними та паливними природними ресурсами (табл. 1).

Таблиця 1

Конфліктний потенціал еколого-економічних проблем, пов’язаних із природними ресурсами в Україні

Природні ресурси	Оцінка конфліктного потенціалу відповідно до процесів впливу на природні ресурси		
	Використання	Охорона	Відтворення
Відновні, в тому числі:			
– земельні	+++	++	+
– рекреаційні	++	++	+
– водні	+	++	+
– лісові	++	++	+
– флора та фауна	+	+	+
Невідновні, в тому числі:			
– мінеральні та мінерально-сировинні	+	–	–
– паливні	+++	–	–

Примітка. “+++”, “+” – найвищий і найнижчий рівні потенціалу відповідно.

Поетапний сценарій виникнення та пролонгації природно-ресурсних конфліктів за відсутності дієвого механізму управління ними в узагальненому вигляді представлений на рис. 1 (на основі рекомендацій [15; 16; 17, с. 68–70]).

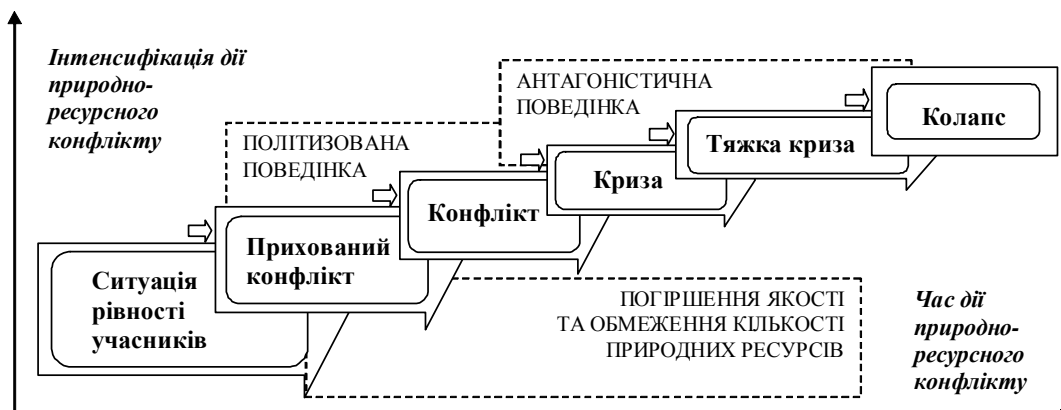

Рис. 1. Зміна форм пролонгації природно-ресурсних конфліктів за неефективного управління ними

На відміну від таких чинників, як тип поведінки (політизованої чи антагоністичної) учасників, природокористування та погіршення якості ресурсів, обмеження їх кількості є перманентним чинником і тому потребує уваги на кожному етапі дослідження всіх представлених форм пролонгації природних ресурсів. Ефективне управління природно-ресурсними конфліктами означає утримання існуючої ситуації в стані рівності, а також вжиття відповідних превентивних заходів. У разі будь-якого іншого рівня пролонгації конфлікту (від форми “прихований конфлікт” – до форми “колапс”, який може означати також і ведення воєнних дій) завдання управління – повернути ситуацію до стану рівності з відсутніми чи мінімальними жертвами та оптимальними витратами на проведення заходів.

Загальна ситуація в Україні, пов’язана з природно-ресурсними конфліктами, не є кризовою переважно завдяки відсутності антагоністичних проявів поведінки, проте занадто політизований характер останньої, по-перше, є причиною появи прихованих конфліктів, а, по-друге, може спричинити перехід природно-ресурсних конфліктів від прихованої – до відкритої форм.

Перейдемо до розгляду аспектів власне управління природно-ресурсними конфліктами. Процес актуалізації управління конфліктами, що спричинені діяльністю довкола природних ресурсів, представлений на рис. 2.

Деякі з характеристик і проблемних питань щодо управління природно-ресурсними конфліктами та, зокрема, співробітництва зводяться до таких положень [18, с. 13]:

– вимір часу: довгостроковий характер вимірювання часу необхідний для того, щоб мати можливість вирішувати питання, пов’язані зі стійкістю. Так, деякі дерева ростуть протягом століття, в той час як політики обираються строком на 4-5 років. Звідси зрозуміло, що стійкість людського розвитку вимагає перспективних поглядів і спадкоємності в делегуванні екологічних пріоритетів;

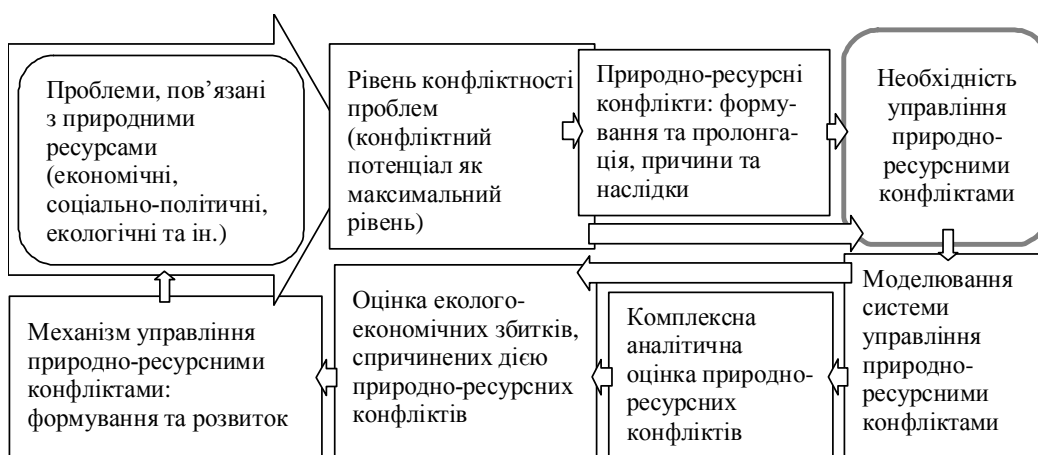

Рис. 2. Від актуалізації проблеми – до створення механізму управління природно-ресурсними конфліктами

– вимір простору: державні кордони, зазвичай, не збігаються із кордонами екологічної системи. Тому менеджмент є ефективним, якщо він враховує кордони екосистем, а також негативні побічні ефекти впливу соціально-економічної діяльності на ці системи, а не обмежується лише політичними кордонами;

– включення “жорстких” і “м’яких” елементів: важко спільно визначити проблему за умови невизначеності наукових даних та їх інтерпретації. Тобто не варто відокремлювати пошук фактів і технічний аналіз від основних зусиль щодо проведення переговорів. І, навпаки, не потрібно ігнорувати “м’які” елементи конфлікту, наприклад, сприйняття та стосунки між сторонами конфлікту, в той час як приймаються та підтримуються технічні рішення;

– участь стейкхолдерів: у переговорах щодо вирішення екологічних конфліктів, як правило, беруть участь безліч сторін і делегацій. За можливості до таких переговорних процесів потрібно залучати всіх зацікавлених сторін.

Загалом участь стейкхолдерів у вирішенні конфліктів, пов’язаних із природними ресурсами та/або екосистемними послугами, передбачає виконання таких основних етапів (на основі рекомендацій [19, с. 105–126]):

1) в проактивній неконфліктній ситуації: встановлення сутності проблеми управління природними ресурсами; активізація участі у вирішенні проблеми управління природними ресурсами; ініціювання переговорів одних стейкхолдерів із іншими щодо проблеми управління природними ресурсами;

2) в реактивній конфліктній ситуації: вибір стейкхолдерами між спільним або самостійним способом вирішення природно-ресурсного конфлікту; переговори між стейкхолдерами (за умови вибору переговорів як методу вирішення природно-ресурсних конфліктів); взаємодія між стейкхолдерами, спрямована на спільне ефективне вирішення проблеми природно-ресурсних конфліктів; формування системи врегулювання природно-ресурсних конфліктів;

– комплексність питань: проблема вирішення природно-ресурсних конфліктів не обмежується тільки екологічними чинниками, а має охоплювати економічні, соціальні, культурні та політичні питання;

– інституціоналізація: рішення, розроблені в процесі переговорів щодо вирішення

екологічних конфліктів, необхідно інституціоналізувати, тобто закріпити їх організаційно-правову сферу.

Елементи управління природно-ресурсними конфліктами, такі як принципи, форми, інструменти управління тощо представлені в табл. 2.

Таблиця 2

Елемент	Зміст
Принципи	Наукової обґрунтованості, системності в прийнятті рішень, оптимальності, гнучкості, демократизації, регламентації, формалізації тощо
Об'єкти	Антагоністичні та неантагоністичні конфлікти, пов'язані з інтересами довкола відновлюваних (вода, ґрунти, ліс, флора та фауна) та невідновлюваних (корисні копалини) природних ресурсів
Суб'єкти:	
– зовнішні	Регіональні та міжнародні організації, міжнародні НУО, багатонаціональні корпорації, міжнародні фінансові установи, міжнародні суб'єкти тіншового ринку
– внутрішні	Національні та регіональні органи влади, населення, багатонаціональні корпорації, правоохоронні органи, неурядові організації, суб'єкти тіншового ринку
Рівні:	
– глобальний	Дії ООН, Світового банку, МВФ, агенцій із питань розвитку, міжнародних НУО, особливо з питань, пов'язаних із управлінням доходами від природних ресурсів
– міжнаціональний	Дії міжурядових органів із питань розвитку та інших агенцій, особливо з питань щодо пересування людей, а також прав власності іноземців
– національний	Культурні традиції, національні конституції, закони, інституційна практика, правозастосовчий потенціал, міжнародні договори та зобов'язання, наприклад, Кіотський протокол
– регіональний	Державна регіональна політика та політика регіонів, правова культура в регіональному вимірі, укладання угод на регіональному рівні, виконання регіональних програм щодо використання природних ресурсів
– локальний	Місцеві культурні традиції, забезпечення конкретної реалізації державних, обласних і власних рішень на певній території (адміністративні райони, малі міста і селища, сільські ради), наділення органів місцевого самоврядування достатніми ресурсами для комплексного розвитку їх території
Форми, важелі та інструменти	Форми власності; розподіл прибутків; формування організаційного потенціалу; вплив на процес видобутку ресурсів; вартісна політика процесу видобутку; процедури вирішення претензій; адміністративні положення про власність, використання, видобуток і розподіл природних ресурсів; інструменти урядових агенцій; правові санкції (штрафи, заборони тощо); саботаж невдоволених груп; культурні табу та дії спільнот, на території яких розташовані ресурси; інструменти НУО, зокрема кампанії щодо захисту прав людини та проєкологічні лобі тощо

Необхідно розглянути аспекти оцінювання економічної ефективності природоохоронних і ресурсозбережних заходів, пов'язаних із природно-ресурсними конфліктами. Загальні положення та принципи цього оцінювання можуть бути взяті з "Тимчасової типової методики визначення економічної ефективності здійснення природоохоронних заходів і оцінки економічних збитків, спричинених народному господарству забрудненням навколишнього середовища" [14, с. 198–199].

Економічне обґрунтування природоохоронних заходів унаслідок дії екологічних конфліктів проводиться шляхом зіставлення економічних результатів цих заходів із витратами, що необхідні для їх вжиття. При цьому розрізняють поняття фактичного й очікуваного (прогнозного) чистого економічного ефекту середовище захисних заходів. У другому випадку стосовно природно-ресурсних конфліктів йдеться про перманентні, або так звані “повзучі” конфлікти, розрахункові значення параметрів яких можуть бути наперед визначені з прийнятною для економічного обґрунтування точністю.

Отже, у загальному вигляді економічна ефективність природоохоронних і ресурсозберігаючих заходів, пов’язаних із природно-ресурсними конфліктами, може бути визначена так:

$$E = \frac{\sum_{t=\tau}^T \frac{(PD_{a1} - PD_{a2} + PD_{w1} - PD_{w2} + PD_{g1} - PD_{g2})_t}{(1+r_n)^{(t-t_\sigma)}} - C_\Sigma}{C_\Sigma},$$

де E – економічна ефективність природоохоронних і ресурсозберігаючих заходів, пов’язаних із природно-ресурсними конфліктами, грн./грн.;

PD_{a1} , PD_{w1} , PD_{g1} – величини попереджених економічних збитків унаслідок забруднення, еквівалентні розрахунковим величинам збитків, які були наявні до вжиття заходу, що розглядається (в t -му році), від забруднення відповідно: атмосфери, води та ґрунтів, грн.;

PD_{a2} , PD_{w2} , PD_{g2} – величини остаточних економічних збитків унаслідок забруднення відповідно: атмосфери, води та ґрунтів, після проведення заходу, що розглядається (в t -му році), грн.;

τ – рік початку проведення природоохоронного (ресурсозберігаючого) заходу, пов’язаного з природно-ресурсними конфліктами;

T – рік завершення заходу, що розглядається;

r_n , t_σ – нормативний коефіцієнт приведення витрат і базовий момент часу відповідно;

C_Σ – сумарні витрати за період проведення заходу, що розглядається, з урахуванням чинника часу, грн.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження були узагальнені еколого-економічні проблеми в Україні з погляду на їх потенційну та наявну конфліктність, а також проаналізовані чинники, що впливають на зміну форм пролонгації природно-ресурсних конфліктів. Актуалізація проблеми управління природно-ресурсними конфліктами у вітчизняній економічній галузі з подальшими науковими розробками щодо оцінки та формування державного механізму регулювання цими конфліктами дозволить оптимізувати взаємовідносини між суб’єктами-природокористувачами з мінімізацією можливих негативних насамперед масштабних наслідків і, зокрема, попередженням еколого-економічних збитків.

Подальші дослідження будуть пов’язані із застосуванням системного підходу до вдосконалення процесів управління природно-ресурсними конфліктами, що доцільно з огляду на такі положення:

– екологічна складова конфліктів зобов’язує під час аналізу впливу господарської діяльності на природні чинники брати до уваги форму “екосистема”. З цього погляду на рівні взаємовідносин учасників конфліктних ситуацій економічні суб’єкти також

слід розглядати як системи господарського чи адміністративного характеру, а також як територіальні чи регіональні системи;

– під час формування економіко-математичної моделі управління природно-ресурсними конфліктами на основі використання теорії ігор на певних етапах аналізу з метою отримання конкретних результатів доцільно мати справу з керованою кількістю гравців-учасників, тобто слід переходити від стейкхолдерів до систем, а вже в системах після ідентифікації стратегії їх поведінки при врегулюванні конфлікту – розгорнено переходити від форми "система" до всієї кількості учасників;

– в умовах кризи, тобто підвищеного ризику виникнення конфліктних ситуацій, з'являється також можливість отримання прихованих раніше позитивних результатів взаємодії соціально-економічних систем; така можливість розкривається в контексті дії синергетики, об'єктом дослідження якої є складні різномірні динамічні системи, що діють в умовах нестабільного, в тому числі й довкілля;

– формувати державний механізм регулювання конфліктами, що спричинені діяльністю довкола природних ресурсів, а також створювати відповідну структуру управління ними потрібно на основі положень системного підходу, що дасть змогу ураховувати максимально можливу кількість організаційно-економічних, соціальних і екологічних зв'язків у системі управління природно-ресурсними конфліктами.

Література

1. Homer-Dixon T. F. *Environment, scarcity, and violence* / T. F. Homer-Dixon. – Princeton : Princeton university press, 1999. – 253 p.
2. Homer-Dixon T. *On the threshold: environmental changes and acute conflict* / T. Homer-Dixon // *International security*. – 1991. – № 2. – Vol. 16. – P. 76–116.
3. Bдchler G. *Kriegsursache Umweltzerstцrung: Regional- und Lцnderstudien von externen Experten* / G. Bдchler, K. Spillmann. – Zцrich : Bъegger, 1996. – 304 S.
4. Балацкий О. Ф. *Экономика чистого воздуха* / О. Ф. Балацкий. – К. : Наукова думка, 1979. – 295 с.
5. Гофман К. Г. *Экономическая оценка природных ресурсов в условиях социалистической экономики: Вопросы теории и методологии* / К. Г. Гофман. – М. : Наука, 1977. – 236 с.
6. Козьменко С. Н. *Экономика катастроф (инвестиционные аспекты)* / С. Н. Козьменко. – К. : Наукова думка, 1997. – 204 с.
7. Сабадаш В. В. *Антиекологічні тенденції соціально-економічного розвитку: конфліктний потенціал екологічного фактора* / В. В. Сабадаш // *Механізм регулювання економіки*. – 2009. – № 3. – Т. 1. – С. 11–22.
8. Хлобистов Є. В. *Екологічна безпека трансформаційної економіки* Є. В. Хлобистов; за наук. ред. Дорогунцова С. І. – К. : Чорнобильінтерінформ, 2004. – 336 с.
9. Carius A. *Weltkarte von Umweltkonflikten – Ansдtze zur Typologisierung* / A. Carius, D. Tдnzler, J. Winterstein. – Berlin: Adelphi Consult GmbH, 2006. – 91 S.
10. Шлапак М. *Екологічні проблеми України. Карта гарячих точок* / М. Шлапак. – 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://maps.google.com.ua/maps/ms?ie=UTF8&t=h&source=embed&oe=UTF8&msa=0&msid=211391568397125281924.0004706640b8f85146696>.
11. *Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2007 році* [Електронний ресурс] // Інформаційно-аналітичний огляд

- Міністерства охорони навколишнього природного середовища України. – 301 с. – Режим доступу : <http://www.ecobank.org.ua/state/Pages/default.aspx>.
12. Simmons I.G. *The Ecology of Natural Resources* / I.G. Simmons. – London : Edward Arnold, 1974. – 424 p.
 13. Экономический потенциал административных и производственных систем : [моногр.] / под общей ред. О. Ф. Балацкого. – Сумы : ИТД “Университетская книга”, 2006. – 973 с.
 14. Балацкий О. Ф. Антология экономики чистой среды / О. Ф. Балацкий. – Сумы : ИТД “Университетская книга”, 2007. – 272 с.
 15. *Konkurrenz um knappe Ressourcen* : [Projektpapier / Koord. S.-A. Mildner]. – Berlin : DIIPS, 2010. – 28 S.
 16. Buzan B. *Security: A New Framework for Analysis* / B. Buzan, O. Weaver, J. de Wilde – Boulder : Lynne Rienner Publishers, 1998. – 239 p.
 17. *Umwelt und Sicherheit im internationalen Kontext* : [Zusammenfassender Bericht / Edit. K.M. Lietzmann, G.D. Vest]. – Bonn : Ministry for the Environment, Nature Conservation and Nuclear Safety, 1999. – S. 55–82 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.denix.osd.mil/international/upload/Executive-Summary-Report-DL.pdf>.
 18. Mason S. A. *Environmental conflicts and regional conflict management* / S. A. Mason, K. R. Spillman // *Encyclopedia of development and economic sciences*, 2003. – Oxford : Eolss publishers. – 27 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eolss.net>.
 19. *Cultivating peace: conflict and collaboration in natural resource management* / Edited by D. Buckles. – Washington : IDRC WBI, 1999. – 287 p.

Редакція отримала матеріал 2 грудня 2011 р.